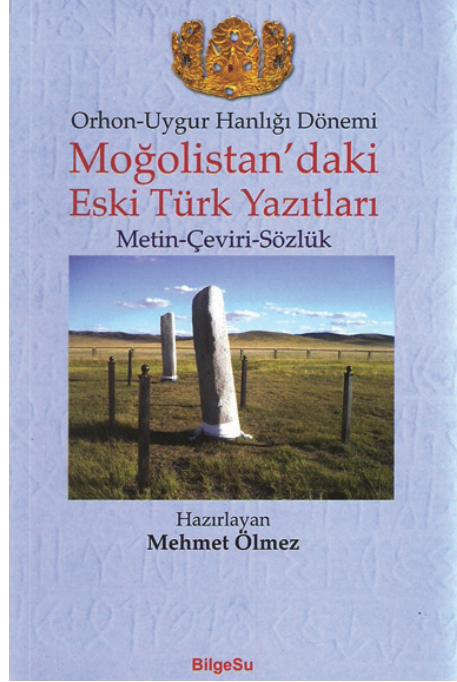

Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları

Eski Türk yazıtlarının 1893 yılında V. Thomsen tarafından çözümlenmesinden bu yana 120 yıl geçmiş olmasına rağmen Türkçenin yazılı ilk eserleri olan bu metinlerle ilgili çözülmeyi bekleyen birçok sorun bulunmaktadır. Türk dili uzmanlarının dışındakilerce sorunlar bitmiş gibi görünse de alanın uzmanlarınca bu metinler hâlâ bilmece yumağı gibidir. W. Radloff'un 1894 yılında yayımlanan *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* adlı eserinden bu yana farklı okumalar, anlamlandırmalar ve yorumlamalar yapılmıştır, yapılmaktadır. Elbette yeni bulunan yazıtlar da, önceki yazıtlardaki kimi sorunları çözmede önemli ölçüde destek olmuştur. Ancak Hüseyin Namık Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* adlı eserinden bu yana yazıtların tümünü içeren bir yayın bugüne kadar yapılmamıştır.

Elimizdeki Mehmet Ölmez'in hazırladığı BilgeSu yayınlarından çıkan "Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları" adlı kitapta I. ve II. Türk Kağanlığı ile Uygur Kağanlığı'ndan kalan yazıtların büyük bir bölümünün yazı çevrimi, günümüz Türkçesine çevirisi, runik metni ve işlenen yazıtlardaki sözcükleri içeren bir sözlük bulunmaktadır. I. Türk Kağanlığı döneminden bilinen iki yazıt bulunmaktadır. Bunlardan daha ünlü olanı Bugut yazıtıdır. Diğeri ise 1953 yılında Çin'in Xinjiang bölgesinde,

Zhaosu (Mongolküree) kenti yakınlarında bulunan Soğd harfli Mongolküree yazıtıdır. Bu yazıtla ilgili okuma ve yorumlama çalışmalarının devam ettiği bilinmektedir (Ösawa 2002: 80), (Vaissière 2011: 233-234). Ölmez, Bugut yazıtının hem bilinen özellikleri hem de Türkiye'de fazla bilinmeyen yönleri üzerinde durmuştur (s. 61). Yazar, son yıllarda bu yazıtla ilgili Japon Türkologların çalışmaları hakkında bilgiler vermiş, kısaca *Provisional* olarak bilinen eserdeki Y. Yoshida ve T. Moriyasu imzasını taşıyan "Bugut Yazıtı" adlı makalenin Türkçesini de eklemiştir. Kesinlikle Türkçeye kazandırılması gereken *Provisional*'dan bir makale Türk okuyucusunun hizmetine sunulmuş olmaktadır. Bilindiği üzere runik harflerle yazılmamış olsa da Bugut yazıtı I. Türk Kağanlığı'nın ilk dönemleri

hakkında bilgi vermesi bakımından oldukça önemlidir.

Kitabın ikinci bölümü II. Türk Kağanlığı'ndan kalan yazıtlara ayrılmıştır. Bu bölüm Köl Tegin yazıtıyla başlamaktadır. Yazıtla ilgili genel bilgilerden sonra metnin yazı çevrimi, Türkçeye çevirisi ve yazıtın runik metni verilmiş, Çince bölümün metin fotoğrafları G. Schlegel'den, Türkçeye çevirisi ise Ahmet Taşgünlü'den alınmıştır. Bilge Kağan yazıtında da aynı sıra izlenmiştir (s. 118). Bilge Kağan yazıtını Tonyukuk yazıtı (s. 161) izlemektedir. Aynı dönem yazıtlarından Ongi yazıtı (s. 189) bölümünde de yazı çevrimi ve Türkçeye çeviriden sonra G. Clauson'un el yazısıyla yazılmış runik metin eklenmiş, ardından Radloff tarafından yapılan çizimlere yer verilmiştir. Küli Çor veya İhe-Hüşötü yazıtının yazı çevrimi ve Türkçeye çevirisinin ardından Clauson-Tryjarski'nin yayınındaki çizimler verilmiştir. II. Türk Kağanlığı yazıtlarının son bölümü ise Çoyr/Çöyr yazıtına ayrılmıştır.

Kitabın üçüncü bölümünde Uygur Kağanlığı yazıtları ele alınmaktadır. Kitapta işlenen ilk yazıt I. Karabalgasun yazıtıdır (s. 215). Üç dilli (Türkçe, Çince, Soğdca) bu yazıt çok önceleri bulunmuş hatta Fin Atlası'nda bile Çince parçaların çevirileri verilmiştir. Kitapta yazıtın Çince bölümü (s. 232) üzerinde daha çok durulduğu söylenebilir. Nimetullah Ma tarafından yapılan bu çeviri H. Namık Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* (1938: 40-44) adlı kitabından alınmıştır. Yazıtın Soğdca bölümü O. Hansen (1930) tarafından yayımlan-

mış, daha sonra Y. Yoshida (1988, 1990, 2011) tarafından da çalışılmıştır. Runik harfli Türkçe bölümün ilk çevirileri W. Radloff ve H. Namık Orkun tarafından yapılmış olup bu bölüm üzerinde T. Moriyasu ve P. Zieme'nin de çalışmaları bulunmaktadır (s. 216). Yazıtla ilgili genel bilgilerden sonra Türkçe bölümün runik metni, yazı çevrimi ve Türkçeye çevirisi verilmiştir. Farklı okuma ve anlamlandırmalar ile farklı harf teşhisleri de sayfa altında dipnot olarak gösterilmiştir. Bu dipnotların kimilerinde sözcükler ve söz öbekleriyle ilgili doyurucu açıklamalar yapılmıştır. Türkçe bölümün ardından Soğdca bölüm de Yoshida'nın yayınından hareketle hem yazı çevrimi hem de Türkçesiyle birlikte verilmiştir. Yazıtın Çince bölümünde ise Nimetullah Ma'nın çevirisi esas alınmıştır. Türkiye'de hakkında az şey bilinen bu yazıtla ilgili Orkun'dan sonra ikinci yayın yapılmış ve Türk okuyucusunun hizmetine sunulmuştur. Bu bölümün ikinci yazıtı II. Karabalgasun yazıtıdır. Karabalgasun kentinin harabelerine yakın bir yerde bulunduğu için II. Karabalgasun olarak adlandırılan bu yazıtın metninin kurulmasında Moğol bilgin M. Şinehü ile T. Ōsawa'nın çizimlerinden hareket edilmiştir. Bölümün üçüncü yazıtı Sevrey'dir. Türkiye'de neredeyse hakkında hiç bilgi bulunmayan bu yazıtın da Klyāstorniy-Livşic'in verdiği runik metinden hareketle yazı çevrimi ve Türkçeye çevirisi yapılmıştır. Ayrıca *Provisional*'da bulunan ve A. Katayama tarafından hazırlanan bölümle de karşılaştırılmıştır.

Uygur Kağanlığı'ndan kalan en önemli yazıtlardan biri kuşkusuz Tes yazıtıdır. Yazıtın dikildiği tarihle ilgili tartışmalar hakkında bilgi veren Ölmez, yazıtla ilgili yapılan yayınlardan da söz etmiş ve ardından yazıtın yazı çevrimi, Türkçeye çevirisi ve runik metnini vermiştir. Uygur Kağanlığı'nın bir diğer yazıtı da Taryat (Tariat / Terh) yazıtıdır. Belki de bu yazıtın en önemli tarafı çok sayıda yer adı ile unvanın geçmesi olmalıdır. Yazıtla ilgili bilgilerden sonra yazı çevrimi, Türkçeye çevirisi ve runik metni verilmiştir. Uygur Kağanlığı'ndan kalan yazıtlar içerisinde satır sayısı bakımından en hacimli yazıt ise Şine Usu yazıtıdır. Bu bölümün başlığı "Moyun Çor/Şine Us(u) Yazıtı (759-760)" olarak verilmiştir. Moyun Çor, kağanın Çin kaynaklarındaki Moyanchuo olarak geçen adının ve unvanının Türkçeye uyarlanmış biçimi olup Türkiye'de yaygın olarak kullanılmaktadır. Kağanın Türkçe adının Bayan Kağan veya Bayan Çor olduğu iddiası da bu Çince adın Türkçeye uyarlanmasına dayanmaktadır. Ölmez'in, bu Uygur kağanının adının Türkçeye uyarlanmış biçimi olan Moyun Çor'u kullanması ilginçtir. Kağanın adı Bayan Çor veya Moyun Çor biçiminde Türkçeleştirilmek istense de Çin. Moyan ifadesinin Tü. *bayan* veya *moyun*'u karşıladığı kesin değildir. Üstelik *moyun* sözcüğünün hangi anlamda olduğu neden *m* sesi ile başladığı da belirlenmelidir. Moyanchuo adıyla ilgili görüş belirtenlerden V. Rybatzki, *Moyan* bölümünün *buyan* olabileceğini öne sürer ve *buyan* sözcüğü ile ilgili haklı gerekçeler sunar (2000: 234). Skr. *punya* 'merit, meritorious deeds; the happy condition which results

fr. meritorious deeds' sözcüğünden ödünçlenen *buyan* sözcüğünün Uygur ve Karahanlı metinlerinde kullanıldığı bilinmektedir (ED 386a). Çince *Mo* hecesi Türk kağanlarından birkaçının adında görülmektedir. Örneğin: Kapgan Kağan'ın adı Çin kaynaklarında Mochuo, Bilge Kağan'ın ise Çin kaynaklarında geçen bir adı da Mo-kü'dür. Burada bulunan *Mo* karakterinin Türkçe hangi sözcüğü veya heceyi karşıladığı epeyce tartışılmıştır. Ayrıntı için bk. (Aydın 2012: 69-70). Yazıtla ilgili bir diğer tartışma konusu da yazıtın adına Şine Us mu, Şine Usu mu denmelidir? Ölmez de bu konuya kısaca değinmiş (s. 265) ve O. Mert (2009: 198)'in çalışmasına atıfta bulunmuştur. Yazıtların adlarının çok zaman ya yazıt kahramanının adı ve unvanıyla veya yazıtın dikildiği yerle adlandırıldığı bilinmektedir. Örneğin Moğolistan bölgesindeki yazıtlar Moğolca söylenişle, Tuva, Hakasya ve Altay bölgesi yazıtları da bulunduğu yerde konuşulan Türk dili ile söylenir. Yazıt adlandırılırken belki Köl Tegin mi Kül Tegin mi? Tonyukuk mu Tunyukuk mu? konusu önemli olabilir, olmalıdır. Ancak Ban-Tsokto veya Tonyukuk yazıtı, Küli Çor veya İhe Hüşötü yazıtı demek arasında hiçbir fark yoktur ve çok da önemli değildir. Radloff'tan bu yana hep Ongin olarak adlandırılan yazıt, bilindiği gibi bölgedeki ırmağın adını taşır. Ancak Ongin adının Moğolca biçiminin *ongiyin* olduğu ve sözcüğün sonundaki ekin Mo. ilgi durumu eki olduğu ve bu nedenle Ongi demek gerektiği uzun uzun anlatılmıştı. Krş. (Ösawa 2000: 197, not 10). Buradan hareket ederek Şine Us veya Şine Usu demek arasında hiçbir fark yoktur.

En azından Ramstedt'in kutlu hatırasına saygı adına Şine Usu demenin daha uygun olacağı düşünülmektedir.

Kitapta Şine Usu yazıtının yazı çevrimi, Türkçeye çevirisi ve runik metninin ardından Süci yazıtı bölümü (s. 287) gelmektedir. Ramstedt'çe bulunan ancak daha sonra kaybolan bu yazıtın belki de en önemli tarafı yazıtın hangi döneme ait olduğudur. Yazıtla ilgili çalışmaların büyük bir bölümünün yazıtın ilk satırı üzerinde yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Ölmez, yazıtı bu bölümde işlediğine göre Uygur Kağanlığı'ndan kalan yazıtlardan olduğu görüşündedir.

Üç bölümün ardından kaynaklar ve kısaltmalar bölümü (s. 294) gelmektedir. Sözlük bölümünde (s. 307) ise işlenen yazıtlardaki sözcükler ve anlamları bulunmaktadır. Kitap 22 fotoğraf, 1 çizim ve iki harita ile son bulmaktadır.

Türkiye'de son yıllarda runik harfli metinlerle ilgili çalışmaların arttığını söylemek gerekir. Elimizdeki kitap hem yazıtlarla ilgili yeni okuyuş ve anlamlandırmalar hem de Türkiye'de çok fazla bilinmeyen Bugut, I. Karabalgasun ve Sevrey gibi yazıtların metinleriyle Türkçeye çevirilerinin bulunması nedeniyle oldukça önemlidir. Yazarın, Çin, Güney Kore ve Japonya'daki eski Türk yazıtlarıyla ilgili çalışmalardan haberdar olması ve bunları kitabına yansıtması kitabın değerini arttırmakta, alanın araştırmacıları, öğrencileri ve meraklı Türk okuyucusu için önemli bir başvuru kaynağı olmaktadır.

Erhan AYDIN

Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü

Tatarlar, uzun zamandan beri eğitilmiş ve tahsilli bir halk olmuştur ve çok daha eskilerden gelen zengin bir sözlük mirasına sahiplerdir. Bu sözlüklerde Tatar dilinin söz zenginliği, değişim ve gelişim temayülleri, kullanım özellikleri yer almıştır. Dilin her gelişiminde onun görevleri, kullanım çerçevesi artarak devam etmiştir. Bu da oluşturulan sözlüklerin türlerini de etkilemiştir. Başta tercüme sözlükler karşımıza çıksa da, daha sonraları izahlı, pek çok dilin sözlüğü ortaya çıkmış; zamanla bunlara terminolojik, ansiklopedik, resimli gibi türler de eklenmiştir. Son yıllarda bunları elektronik sözlükler takip etmeye başladı. Hiç şüphesiz ki bu durum oldukça sevindiricidir.

